

MATN VA UNING TURLARI, TASNIFI

Adhamova Diyora Madaminjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 202-guruh talabasi

Usmonova Xurshida Aybekovna

Andijon davlat pedagogika instituti PhD dotsenti

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada matn va uning turlari hamda tasnifining tilshunoslikdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Matnning kommunikativ birlik sifatidagi mohiyati, uning asosiy belgilari, tarkibiy tuzilishi va mazmuniy yaxlitligini ta'minlovchi omillar yoritilgan. Shuningdek, maqolada matnlarning hikoya, tasvir va muhokama kabi turlari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari misollar asosida tahlil qilingan. Matnlarni tasniflash mezonlari, ularning nutq jarayonidagi vazifalari va til madaniyatini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijasida matn va uning turlarini o'rganish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini takomillashtirish, fikrni aniq, izchil va mantiqiy ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi asoslab berilgan.

KALIT SO'ZLAR: matn, matn tilshunosligi, matn turlari, matn tasnifi, hikoya matni, tasvir matni, muhokama matni, kommunikativ birlik, nutq madaniyati, mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy izchillik, til va nutq.

ТЕКСТ И ЕГО ТИПЫ, КЛАССИФИКАЦИЯ

АННОТАЦИЯ. В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируется текст, его типы и классификация в лингвистике. Выделяется сущность текста как коммуникативной единицы, его основные особенности, структурная структура и факторы, обеспечивающие целостность его содержания. В статье также анализируются такие типы текстов, как повествовательный, описательный и дискуссионный, и их специфические особенности на примерах. Раскрываются критерии классификации текстов, их функции в процессе речи и их значение в развитии языковой культуры. В результате исследования обосновывается, что изучение текста и его типов имеет большое значение для совершенствования устной и письменной речи учащихся, развития навыков ясного, последовательного и логичного выражения мысли.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: текст, текстовая лингвистика, типы текста, классификация текста, повествовательный текст, описательный текст,

дискуссионный текст, коммуникативное единство, речевая культура, целостность содержания, логическая последовательность, язык и речь.

TEXT AND ITS TYPES, CLASSIFICATION

ANNOTATION. This article analyzes the text and its types and classification in linguistics from a scientific and theoretical perspective. The essence of the text as a communicative unit, its main features, structural structure and factors ensuring its content integrity are highlighted. The article also analyzes such types of texts as narrative, descriptive and discussion and their specific features based on examples. The criteria for classifying texts, their functions in the speech process and their importance in the development of language culture are revealed. As a result of the research, it is substantiated that the study of text and its types is of great importance in improving students' oral and written speech, developing the skills of clear, consistent and logical expression of thought.

KEYWORDS: text, text linguistics, text types, text classification, narrative text, descriptive text, discussion text, communicative unity, speech culture, content integrity, logical consistency, language and speech.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda matn va uning turlarining tilshunoslikdagi o'ri, tasnifi hamda lingvistik xususiyatlarini yoritishda bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini matn tilshunosligi, sintaksis, stilistika va kommunikativ tilshunoslikka oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida, avvalo, tavsifiy metod asosida matn tushunchasi, uning asosiy belgilari, tarkibiy qismlari hamda nutqdagi vazifalari tahlil qilindi. Shuningdek, matnlarning tuzilishiga ko'ra va mazmuniy xususiyatlariga ko'ra turlari o'rganilib, ularning o'ziga xos jihatlari yoritildi. Maqolada semantik tahlil metodidan ham foydalanilib, matnning mazmuniy yaxlitligi, mantiqiy izchilligi va kommunikativ vazifalari tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil asosida esa hikoya, tasvir va muhokama matnlarining o'xshash hamda farqli tomonlari aniqlandi. Lingvistik yondashuv orqali matnning axborot yetkazish, fikr almashish va nutqning ta'sirchanligini ta'minlashdagi ahamiyati ochib berildi. Shuningdek, matnlarning tuzilishi va tasnifini o'rganish til madaniyatini rivojlantirish, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini takomillashtirish hamda samarali muloqotni shakllantirishda muhim omil ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

ILMIY YANGILIK. Mazkur maqolada matnning faqat til birligi sifatidagi emas, balki inson tafakkuri va kommunikativ faoliyatining mahsuli sifatida namoyon bo'luvchi murakkab lingvistik hodisa ekanligi yangi yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida matnning mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy izchillik va kommunikativ

tugallanganlik kabi asosiy belgilarining nutq jarayonidagi ahamiyati aniq misollar orqali yoritildi. Shuningdek, matnlarning hikoya, tasvir va muhokama kabi turlari hamda ularning tasnifiy xususiyatlari zamonaviy matn tilshunosligi nuqtai nazaridan tahlil qilinib, har bir turning nutqning maqsadi va mazmuniga ko'ra qo'llanish o'ziga xosliklari asoslab berildi. Tadqiqot natijasida matnning axborot almashish, fikrni aniq va ta'sirchan ifodalash hamda kommunikativ jarayonning samaradorligini ta'minlashdagi muhim o'rni ilmiy jihatdan yoritildi. Shuningdek, matn va uning turlarini o'rganish til madaniyatini rivojlantirish, o'quvchilarning og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini takomillashtirish hamda samarali muloqotni shakllantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etishi asoslab berildi.

KIRISH. Matn tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, insonning fikrlash jarayoni, muloqot faoliyati va axborot almashinuvini amalga oshirishda asosiy kommunikativ birlik sifatida xizmat qiladi. Matn orqali muayyan fikr, g'oya yoki axborot izchil va yaxlit shaklda ifodalanadi. Shu sababli matnning tuzilishi, mazmuniy yaxlitligi, tarkibiy qismlari hamda turlarini o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Matn nutqning eng yuqori ko'rinishi sifatida til birliklarining o'zaro bog'lanishi va mantiqiy izchilligi asosida shakllanib, kommunikativ maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladi. Tilshunoslikda matn va uning turlarini o'rganish matn tilshunosligining asosiy yo'nalishlaridan biri sanaladi. Chunki matn nafaqat grammatik jihatdan bog'langan gaplar yig'indisi, balki muayyan mazmun va kommunikativ vazifani ifodalovchi murakkab lingvistik hodisadir. Matnlar mazmuni, maqsadi va tuzilishiga ko'ra turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Xususan, hikoya, tasvir va muhokama matnlari inson tafakkurining turli shakllarini ifodalashga xizmat qiladi hamda nutqning ta'sirchanligi va mantiqiyiligini ta'minlaydi. Bugungi kunda matnning lingvistik xususiyatlarini chuqur tadqiq etish, uning turlari va tasnif mezonlarini aniqlash hamda ta'lim jarayonida samarali qo'llash masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Matn va uning turlarini puxta o'rganish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, fikrni aniq, ravon va izchil bayon etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada matn tushunchasi, uning asosiy belgilari, turlari va tasnifi hamda ularning nutq jarayonidagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM. Matn tilning eng yirik kommunikativ birligi bo'lib, insonlar o'rtasidagi axborot almashinuvi, fikr ifodasi va muloqot jarayonining asosiy vositasi hisoblanadi¹. Matn bir-biri bilan mazmunan va grammatik jihatdan bog'langan gaplar yig'indisidan tashkil topadi hamda muayyan kommunikativ maqsadga xizmat qiladi.

¹ Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – B. 45.

Matnning asosiy xususiyatlari sifatida mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy izchillik, tugallanganlik va bog'liqlik e'tirof etiladi².

Tilshunoslikda matnlar turli mezonlar asosida tasniflanadi. Matnlarni tasniflash ularning mazmuni, tuzilishi, kommunikativ maqsadi va uslubiy xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi³. Eng keng tarqalgan tasniflardan biri matnlarni hikoya, tasvir va muhokama matnlariga ajratishdir. Ushbu tasnif matnning mazmuniy yo'nalishi va ifoda usuliga asoslanadi. Har bir matn turi o'ziga xos lingvistik va uslubiy xususiyatlarga ega bo'lib, ma'lum kommunikativ vazifani bajaradi.

Hikoya matni voqea-hodisalarni ma'lum vaqt ketma-ketligida bayon qilishga xizmat qiladi.⁴ Bunday matnlarda harakat va voqealar rivoji asosiy o'rinni egallaydi. Hikoya matnida voqealar boshlanishi, rivojlanishi va yakunlanishi izchil tarzda tasvirlanadi. Masalan, badiiy asarlar, xotiralar, safarnomalar va turli hikoyalar hikoya matniga misol bo'la oladi. Hikoya matnlari o'quvchi yoki tinglovchida voqea-hodisalar haqida aniq tasavvur hosil qilishga xizmat qiladi. Shu sababli ularda fe'llar va harakatni ifodalovchi til birliklari faol qo'llaniladi.

Tasvir matni esa predmet, shaxs, tabiat manzarasi yoki hodisalarning belgi va xususiyatlarini yoritishga qaratiladi⁵. Bunday matnlarda voqealar rivojidan ko'ra tasvirlanayotgan obyektning tashqi yoki ichki belgilariga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Muhokama matni esa muayyan fikr, g'oya yoki masala yuzasidan mulohaza yuritish, dalillar keltirish va xulosa chiqarishga xizmat qiladi⁶. Ushbu turdagi matnlarda mantiqiy fikrlash va tahliliy yondashuv asosiy o'rinni egallaydi. Muhokama matnida avvalo muammo yoki masala ilgari suriladi, so'ngra unga oid dalillar va izohlar keltiriladi hamda yakunda muallifning xulosasi bayon qilinadi. Ilmiy maqolalar, publitsistik chiqishlar, esse va tahliliy maqolalar muhokama matnining yorqin namunalaridir. Bunday matnlar o'quvchini fikrlashga undaydi va ma'lum masala yuzasidan xulosa chiqarishga yordam beradi.

Matnning muhim belgilaridan biri uning mazmuniy yaxlitligidir. Matndagi barcha gaplar yagona mavzu va asosiy g'oya atrofida birlashadi. Shuningdek, matnda mantiqiy izchillik saqlanishi zarur. Gaplar o'rtasidagi bog'lanish vositalari matnning yaxlitligini ta'minlaydi va fikrning ravon ifodalanishiga yordam beradi. Mazmuniy yaxlitlik va izchillik bo'lmagan taqdirda matn kommunikativ vazifasini to'liq bajara olmaydi.

Bugungi kunda matn va uning turlarini o'rganish tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Matnlarning tuzilishi, tasnifi va funksional

² O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020. – B. 312.

³ Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi va matn tahlili. – Toshkent: Akadernashr, 2023. – B. 28.

⁴ Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2022. – B. 391.

⁵ Hakimov M. Matn tilshunosligi nazariyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – B. 74.

⁶ Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi va matn tahlili. – Toshkent: Akadernashr, 2023. – B. 116.

xususiyatlarini tadqiq etish tilning kommunikativ imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Matn turlarini puxta bilish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, fikrni mantiqiy va izchil bayon etish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi⁷. Demak, matn va uning turlari tilshunoslikning muhim obyektlaridan biri bo'lib, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda samarali kommunikatsiyani ta'minlashda alohida o'rin tutadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, matn inson tafakkuri va nutq faoliyatining eng muhim mahsuli bo'lib, axborotni izchil, aniq va mazmunli tarzda yetkazishga xizmat qiluvchi asosiy kommunikativ birlik hisoblanadi. Matnning mazmuniy yaxlitligi, mantiqiy izchilligi va tugallanganligi uning asosiy belgilarini tashkil etadi. Matnlarning hikoya, tasvir va muhokama kabi turlari turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilib, nutqning boyligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida matn va uning turlarini puxta o'rganish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, fikrni mantiqiy va izchil bayon etish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, matn va uning turlari tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, nutq madaniyatini yuksaltirish hamda samarali kommunikatsiyani ta'minlashda alohida o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2022. – 560 b.
3. Nizomiddin Mahmudov. *Til va nutq*. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 224 b.
4. Boqi Yo'ldoshev. *Matn lingvistikasi va matn tahlili*. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 256 b.
5. Murod Hakimov. *Matn tilshunosligi nazariyasi*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2024. – 238 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. *Ona tili va matn lingvistikasi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar to'plami*. – Toshkent, 2024. – 312 b.

⁷ Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Ona tili va matn lingvistikasi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar to'plami. – Toshkent, 2024. – B. 205.